

KULTURELLE OG EKSISTENTIELLE PERSPEKTIVER PÅ SORG OG TABSERFARINGER

Allan Køster, Ester Holte Kofod, Ditte Winther-Lindqvist,
Svend Brinkmann & Anders Petersen

Sorgforskningen har gennem de sidste årtier bevæget sig i retning af en mere kvantitativ orienteret forskningsagenda; f.eks. i form af skalaer til identifikation af normale og komplicerede sorgreaktioner, sorgsymptomer og helbredsmæssige konsekvenser af tab. Parallelt med denne kvantificering har der sideløbende manifesteret sig et opgør med dominerende, traditionelle sorgteorier, som ikke har vist sig at kunne underbygges empirisk. Derimod har forskningen givet anledning til empirisk underbyggede modeller såsom Margaret Stroebe og Henk Schut's to-sporsmodel. Mens denne udvikling på mange måde har revitaliseret sorgforskningen, er der centrale kulturelle og eksistentielle dimensioner af sorgen som fænomen, der ikke lader sig indfange af en kvantitativ forskningstilgang.

I forskningsprojektet Sorgens kultur, ønsker vi derfor at adressere disse perspektiver på både et konceptuelt og empirisk niveau med fokus på både kulturelle og eksistentielle/fænomnologiske dimensioner. I artiklen præsenterer vi baggrunden for denne forskningsagenda og fremstiller en række grundpræmisser og centrale teser, der guider dette arbejde. Konkret starter vi med at redegøre for nogle af de måder, hvorpå kvantificeringen af sorgforskningen har manifesteret sig. På denne baggrund, vil vi efterfølgende præsentere grundtankerne bag Sorgens kultur. Afslutningsvis præciserer vi dette perspektiv ved at præsentere otte teser der guider vores forskellige tilgange.

I. Indledning

Sorg som almenmenneskeligt fænomen er et fascinerende studieobjekt, fordi det er så mange-facetteret, og fordi det kan forstås fra en bred pallet af fagdiscipliner og subdiscipliner. For det første opleves sorg i reglen som en utvetydigt individuel, eksistentiel erfaring, der ikke kan overtages af andre. For det andet udgør sorg et almenmenneskeligt fænomen, eftersom ingen, der lever længe nok, vil undgå at opleve et signifikant tab og føle sorg. For det tredje er sorg, qua dens almenhed, dybt indlejret i en række historisk specifikke, kulturelle og normative praksisser og dertil hørende institutionelle forankringer. Denne kompleksitet i sorgfænomenet kalder på at blive

mødt af en tilsvarende diversitet i de metoder og teoretiske ressourcer, vi bruger til at bringe fænomenet i tale.

Kompleksiteten til trods har den internationale sorgforskning inden for psykologien i de senere årtier bevæget sig i retning af en gradvis indsnævring af metode og fokus. Dette sker med en stadig større prioritering af kvantitative metoder og rammesætning af debatten inden for en sundhedsfaglig dagsorden. Et af de tydeligste eksempler på dette er diagnosen for *forlænget sorgforstyrrelse*, der efter alt at dømmes implementeres, når Verdenssundhedsorganisationen senere dette år lancerer den ellefte udgave af sygdomsklassifikationssystemet *International Classification of Diseases*, ICD-11 (WHO, 2018).

Selvom vi ikke er ukritiske over for denne tendens, er det åbenlyst, at den har betydet en revitalisering af sorgforskningen i de senere år. Dette er for eksempel kommet til udtryk i form af en voksende litteratur, der udfordrer tidligere antagelser om "sorgarbejde", løsrivelse, faser og stadier, til fordel for mere sofistikerede og fleksible sorgmodeller, der i højere grad tager højde for individuel, social og kulturel variation (Klass, Silverman, & Nickman, 1996; Stroebe & Schut, 2015; Stroebe & Schut, 1999).

Med væsentlige undtagelser, ikke mindst inden for den sociologiske, etnografiske og fænomenologiske sorgforskning (se f.eks. Christensen & Sandvik, 2015; Jonsson & Walter, 2017; Valentine, 2013), er et fællestræk ved meget af den aktuelle sorgforskning imidlertid et primært fokus på sorgens helbredsmæssige konsekvenser (Boelen & van den Bout, 2007; Maciejewski, Maercker, Boelen, & Prigerson, 2016; Shear & Gribbin Bloom, 2017).

I indledningen til en antologi om kompliceret sorg fra 2013 skriver Margaret Stroebe og kollegaer for eksempel, at kompliceret sorg er "perhaps the most important contemporary topic of concern both for the scientific community of bereavement researchers and for health care professionals supporting bereaved people (Stroebe, Schut & van den Bout, 2013, s. 3). I en oversigtsartikel til et særnummer i *Death Studies* peger Robert Neimeyer ligeledes på, at nogle af de væsentligste landvindinger i den nyere sorgforskning er "the biology of bereavement, the effect of loss of a loved one on physical and mental health, and the stresses of working with such loss on the part of health and mental health professionals" (Neimeyer, 2004, s. 189).

Det er som modvægt til denne sundhedsorienterede tendens, at forskningsprojektet *Sorgens kultur* er konciperet. Som vi argumenterer for i nærværende artikel, kalder sorgens heterogene og komplekse natur på en tilsvarende metodisk og teoretisk diversitet. En overordnet ambition med forskningsprojektet er således at undersøge centrale sociokulturelle, fænomenologiske og eksistentielle dimensioner af sorgen, der ikke så let lader sig indfange af den kvantitative og sundhedsorienterede forskningslogik. I forskningsprojektet ønsker vi at adressere disse perspektiver både på et konceptuelt og empirisk niveau med fokus på både sociale, kulturelle og fænomenologiske dimensioner.

I det følgende skitserer vi nogle af grundtrækkene i den historiske udvikling, der har ført frem til den aktuelle kvantitative og sundhedsorienterede sorgforskning. På den baggrund redegør vi dernæst for den overordnede forskningsagenda i Sorgens kultur, inden vi afslutningsvis præsenterer ti teser, der guider dette arbejde.

II. Tilblivelsen af den sundhedsorienterede sorgforskning

Siden begyndelsen af 1900-tallet har psykologien som videnskab og praksis spillet en stadig større rolle for, hvordan mennesker i vestlige kulturer forstår og forholder sig til tab og sorg (Kofod, 2017). Med henblik på at kontekstualisere forskningsagendaen i Sorgens kultur, vil vi i det følgende ganske kort skitsere nogle hovedtræk i den moderne sorgforsknings historie, der leder frem til de dominerende tendenser i samtidens psykologiske sorgforskning. Til trods for væsentlige undtagelser argumenterer vi for, at hovedparten af den aktuelle sorgforskning er drevet af en kvantitativt orienteret, sundhedsfaglig agenda, der efterstræber kvantitativ systematisering af sorgens helbredsmæssige konsekvenser – herunder såvel patologiske som positive følger af tab (Calhoun & Tedeschi, 2001; Stroebe, Schut, & van den Bout, 2013). Hvor denne agenda bidrager til væsentlige indsigter med hensyn til sundhedsfaglige spørgsmål om forebyggelse, diagnostik og intervention, ønsker vi med Sorgens kultur at bidrage med teoretiske og empiriske undersøgelser af sorgens sociokulturelle indlejring og subjektive erfaringshorisont. Denne forskningsagenda vil blive uddybet senere i artiklen.

Den freudianske arv

Den østrigske psykoanalytiker Sigmund Freuds (Freud, 1917/1957) banebrydende tekst "Sorg og melankoli" fra 1917 har haft enorm indflydelse på, hvordan vi i den vestlige kulturkreds er kommet til at forstå sorg. Med begreber som "sorgarbejde" og "løsrivelse" introducerede han idéen om sorg som en proces, hvorigennem den sørgende kommer frem til en accept af tabets realitet på baggrund af en løsrivelse fra den afdøde. Kun gennem af-investering af energien knyttet til afdøde frigives der energi til at re-investere i et nyt objekt. Det er det psykologiske arbejde, Freud omtaler som sorgarbejde (Freud, 1917/1957, s. 217).

Denne freudianske sorgforståelse har dannet udgangspunkt for udviklingen af en række universelle sorgteorier og sorgmodeller, der underbyggede den grundlæggende freudianske tese om sorgen som en relativt velafgrænset og målrettet emotionel løsrivelsesproces (f.eks. Bowlby, 1998; Cullberg, 2008; Davidsen-Nielsen & Leick, 2001; Lindemann, 1963; Worden, 1982). Teoretisk forankret i henholdsvis freudiansk og senere tilknytningsteoretisk tænkning, var det empiriske grundlag for disse teoriudviklinger primært kliniske erfaringer, samt en række overvejende kvalitative interviewstudier –

sidstnævnte karakteriseret ved en overrepræsentation af hvide middelklassekvinder, der havde mistet en ægtefælle (f.eks. Glick, Weiss, & Parkes, 1974; Marris & Bowlby, 1958). Forankret i et positivistisk paradigme, har disse studier dannet grundlag for generalisering og universalisering, hvorigennem det, der først blev fremsat som deskriptive beskrivelser af sorgens udtryksformer, er gjort til genstand for universelle, præskriptive retningslinjer for sorg og sorgintervention (Valentine, 2006).

Den implicite præmis om sorgens universalitet er endvidere blevet underbygget af en række tværkulturelle studier, der drager skarpe analytiske skillelinjer mellem kulturspecifikke sorgpraksisser på den ene side (eng. "mourning") og universelle, artsspecifikke sorgreaktioner ("grief") på den anden. I deres hyppigt citerede tværkulturelle analyse af sorg og sorgpraksisser i 78 forskellige kulturer, konkluderede Paul C. Rosenblatt, R. Patricia Walsh og Douglas A. Jackson (1976) således, at "amerikanske praksisser og adfærdsmønstre udgør et relativt sikkert udgangspunkt for at generalisere på artsniveau" (s. 23). I det omfang, kulturel variation er blevet medtænkt i sorgforskning og -intervention, er det oftest kommet til udtryk gennem udvikling af punktvis faktalister til klinikere om kulturelle særtræk for bestemte kulturelle eller religiøse minoriteter og uden hensynstagen til individuel variation eller subjektive oplevelser (Valentine, 2006).

Sorg som patologi

Begrebsmæssigt er sorgen blevet omfattet af et medicinsk vokabular, der har muliggjort kortlægning og kategorisering af normale og patologiske symptomer/symptomatologi, sygdom, reaktioner, forløb og helbredelse ("recovery") (se f.eks. Engel, 1961; Lindemann, 1963). Herigennem er sorgens individuelle udtryk blevet adskilt fra dens sociale kontekst såvel som fænomnologiske erfaringsverden med henblik på at facilitere præcis diagnostik og intervention. Samtidig er der siden 1970'erne udviklet en lang række standardiserede psykometriske tests, hvis formål er at måle og kvantificere fysiske og psykiske følgevirkninger af tab (f.eks. Faschingbauer, Devaul, & Zisook, 1977)

I kølvandet på disse er der i de seneste årtier udviklet mere specifikke testredskaber til at måle patologiske tabsreaktioner (Boelen, van den Bout, de Keijser, & Hooijstink, 2003; Prigerson et al., 2009). Udviklingen af psykometriske testredskaber (ikke bare for sorg, men for en lang række erfaringer og tilstande inden for det psykologiske spektrum) afspejler en videnskabelig agenda, der vægter kvantificerbarhed over kompleksitet, forudsigelighed over forståelse samt objektivitet over subjektive erfaringer.

Freud fastholdt, at "selvom sorg indebærer alvorlige afvigelser fra den normale indstilling til livet, falder det os aldrig ind at betragte den som en patologisk tilstand og henvise den til medicinsk behandling" (Freud, 1917/1957, s. 242). Ikke desto mindre har den freudianske sorgarbejdshypotese dannet grundlag for en lang række forsøg på at definere patologisk sorg

(Lindemann, 1944). Modsat disse teoriers fokus på løsrivelse som sorgens endemål, er der i de seneste årtier fremkommet en voksende litteratur, der på forskellige måder udfordrer den freudianske sorgarbejdshypotese (Klass et al., 1996; Wortman & Silver, 2001). Ikke mindst udfordrer Dennis Klass og kollegaers (1996) teori om “vedvarende bånd” forestillingen om løsrivelse som et universelt endemål for sorgen. I stedet for at fortolke fortsat tilknytning som et tegn på ubearbejdet sorg, åbner dette perspektiv for, at den efterladtes bånd til den afdøde kan antage såvel adaptive som mere problematiske former. Således åbnes der for nye måder at begribe den normale såvel som den patologiske eller afvigende sorg. Interessen for patologisk sorg er med andre ord ikke aftaget i de senere år. Tværtimod er psykiske og fysiske følgevirkninger af tab samt patologiske former for sorg tonet frem som de væsentligste temaer i samtidens sorgforskning (Stroebe et al., 2013, s. 3). Det er samtidig interessant at bemærke, at sorgforskningen i de seneste årtier har interesseret sig for, hvordan tab og traumer ikke blot indebærer en risiko for patologiske følger, men også en mulighed for “posttraumatisk vækst” (Calhoun & Tedeschi, 2001).

Opsummeret kan man hævde, at sorgforskningen har gennemgået en revolutionerende udvikling væk fra en freudiansk og psykoanalytisk forståelsehorisont henimod en kvantitativt orienteret og empirisk underbygget vidensproduktion, hvis mål er at kortlægge symptombilleder, at systematisere og kvantificere henholdsvis normale og patologiske sorgreaktioner med henblik på at identificere efterladte, der har behov for intervention, samt at udvikle og målrette relevante behandlingstilbud (selvom der er publiceret en lang række kvalitative studier af sorg sideløbende hermed, er den generelle tendens, at disse studier ikke har teoretisk og konceptuel udvikling som et primært sigte). Til trods for denne forsknings indiskutable betydning, er der samtidig væsentlige aspekter af sorgen, der ikke lader sig indfange i en sådan kvantitativ og sundhedsorienteret optik. Det er nogle af disse aspekter, vi ønsker at belyse i Sorgens kultur, hvis forskningsagenda vi udfolder i det følgende.

III. Forskningsagendaen i Sorgens kultur

Selvom vi er betænkelige ved visse aspekter af den dominerende tendens skitseret ovenfor, forsøger vi ingenlunde at så tvivl om vigtigheden og validiteten af den viden, der frembringes inden for den kvantitative forskning. Det, vi anholder, er derimod vigtigheden af at belyse sorgfænomenet så rigt og varieret som muligt, og dette lader sig ikke gøre, hvis man primært betragter det gennem én specifik metodisk optik. Man kunne for eksempel spørge, hvorvidt en kvantitativ forskningstilgang kan hjælpe os til at forstå de komplekse samspil, der er mellem samfundsstrukturer, kulturelle normer og praksisser i konstitutionen af sorgprocessens struktur og forløb? Eller om

den grundlæggende eksistentielle og fænomenologiske dimension af sorgen skal nedskrives i kompleksitet, eller ligefrem parkeres uden for fokus, fordi den ikke lader sig indpasse i en kvantitativ forskningslogik?

Udgangspunktet i Sorgens kultur er, at en tilstrækkelig nuanceret forståelse af sorgfænomenet forudsætter, at sorg studeres fra flere vinkler og gennem flere teoretiske og metodiske optikker. Mere konkret ser vi det som vores opgave at afdække dimensioner af, hvad vi kunne kalde sorgfænomenets *kvalitative spektrum*. Det skal forstås bredt: I forskningsgruppen strækker vi os fra sociologiske undersøgelser af sorgen i dens historiske, sociale og kulturelle dimensioner, over kulturpsykologiske undersøgelser af det normative spillerum, der betinger sorgerfaringen i hverdagsinteraktion, til konkrete undersøgelser af sorgens fænomenologi i både dens invariante strukturer og ontogenetiske specificitet.

I projektet afspejler denne diversitet sig både indholdsmæssigt og metodisk.

Indholdsmæssigt vil det sociologiske perspektiv særligt fokusere på den forventede indførelse af sorgdiagnosen i ICD-11 i løbet af 2018. Denne begivenhed er interessant, fordi den giver os en unik mulighed for at følge, hvordan institutionaliseringen af sorgdiagnosen modtages og distribueres i forskellige praksissammenhænge. Dette er både vigtigt i lyset af sorgdiagnosen konkret, men også i lyset af det bredere spørgsmål om hvilke konsekvenser, tendensen til en medikalisering af livet har for vores forståelse af konkrete lidelsesformer (Brinkmann, 2016). I kontrast til dette perspektiv vil de kulturpsykologiske og fænomenologiske tilgange i højere grad fokusere på sorgfænomenets diversitet på tværs af forskellige livsfaser og udviklingslinjer. F.eks. vil der specifikt blive forsket i, hvordan erfaringsstrukturer og normative forventninger varierer på tværs af tab af forælder i barndommen/ungdommen til tab af børn eller det at miste en ægtefælle.

Metodisk kommer diversiteten ydermere til udtryk i en faglig pluralisme og den forskellighed, der følger heraf. Vi anvender således mange forskellige faglige tilgange i vores arbejde:

- Makrosociologiske tilgange til at studere, hvilke samfundsmæssige udviklingstendenser, der har understøttet udviklingen af sorg som diagnostisk og patologisk kategori, hvilke køns- og klasse-mæssige udtryksformer sorg har i samtiden
- Dybdegående kvalitative interviews, som både forankres i kulturpsykologi med fokus på kulturel mediering og i fænomenologiske tilgange, der primært fokuserer på præverbale og prærefleksive erfaringsdimensioner af sorgerfaringen
- Systematiske begrebsanalyser
- Inddragelse af hybridformer som kunstneriske udtryk, der integreres med forskning (Brinkmann et al., 2018).

Vigtigt er det, at alle disse forskningsinitiativer ikke kun sigter mod afdækning af empiriske felter, men i lige så høj grad sigter mod at generere ny teori og nye begreber til at forstå og tale om sorg og sorgprocesser. Netop udvikling af teori er noget, vi i gruppen mener, at sorgfeltet kan bruge mere af, og vi forventer at teoriudvikling både vil kunne bidrage til den interdisciplinære dialog såvel som til at stimulere den offentlige debat.

IV. 8 teser om sorg

I det følgende vil vi bestræbe os på at blive mere konkrete omkring nogle af de specifikke forskningsperspektiver i Sorgens kultur ved at præsentere otte guidende teser for vores arbejde.¹ Med guidende teser forstås nogle af de konkrete perspektiver og antagelser, vi går til forskningsfeltet med. Teseerne skal altså ikke forstås ud fra en naturvidenskabelig forskningstradition som et sæt af velafgrænsede påstande, der isoleres for at blive valideret eller falsificeret. Teseerne er nærmere tænkt hermeneutisk, idet de henviser til det, man i hermeneutikken kalder en blikretning; altså et specifikt fokus – eller nærmere en heuristik – som aftegner hvordan den enkelte forsker går til sit forskningsområde. I den forbindelse er det vigtigt at fremhæve følgende:

1. At teseerne ikke må forveksles med konklusioner, og at de ikke kan forventes at forblive statiske gennem forskningsprocessen. Teseerne er netop konstituenten i en hermeneutisk bevægelse hvor det er naturligt, at de udvikles, vinder specificitet, og måske ligefrem blive redefineret eller forkastet i løbet af forskningsprocessen.
2. At vi internt i forskningsgruppen ikke er forpligtet til enighed. Da teseerne netop er fremsat af forskellige forskere, kan de være i konflikt med hinanden. Denne konflikt ser vi ikke som et problem, men nærmere som et potentiale for udvikling og kultivering af vores arbejde.
3. At teseerne kun udtrykker et udsnit af de forskningsperspektiver, der tages op i projektet. Pointen med at fremsætte dem er altså ikke at give et udtømmende vue over forskningen i Sorgens kultur, men nærmere at give en fornemmelse af de perspektiver der arbejdes med.

1 Det er ikke alle deltagere i Sorgens kultur-projektet, der er med til at skrive denne artikel, så teseerne er ikke udtømmende for det arbejde, der foregår i forskningsprojektet som helhed.

1. Konfrontationen med et tidligt forældretab ændrer personens erfaringsstrukturer på et prærefleksivt niveau

Af Allan Køster & Ditte Winther-Lindqvist

Selvom der er bred konsensus om, at et tidligt forældretab er blandt de mest markante og livsomvæltende begivenheder i ontogenesen, er der paradoksal nok ikke foretaget meget forskning i, hvordan tabserfaringen er med til at forme personen på længere sigt. Vi arbejder ud fra tesen om, at eksponeringen for et tidligt forældretab i langt de fleste tilfælde vil skabe varige ændringer i de præ-refleksive erfaringsstrukturer, der er definerende for persons væren-i-verden. Konkret trækker tesen på en fænomenologisk teori-ramme om selvets tilblivelse gennem vores personlige historie, som vi har uddybet i detaljer andetsteds (Køster, 2017; Køster & Winther-Lindqvist, 2018).

Tesen guider os i vores systematiske, fænomenologiske undersøgelser af forældretab i både de akutte reaktioner, og hvordan de gradvist manifesterer sig til mere varige sedimenterede dispositioner helt frem i voksenlivet. Mere specifikt fokuserer vi på prægninger af affektive strukturer, fornemmelser for hjem og tilhørsforhold, relationer og intimitetsstrukturer, prærefleksive fortolkningsstrukturer, og hvordan kulturelle normer for sorg optages på et kropsligt niveau.

2. Sorg er ikke en emotion, men bevægelse i et affektivt register

Af Allan Køster

Som affektivt fænomen er forståelsen af sorg langt fra entydig. Følger man tendenser i hverdagsprog, skønlitteratur, og forskellige grene af faglitteraturen, beskrives sorg som en relativ afgrænset og specifik emotion, der paradigmatisk bestemmes som længsel efter den afdøde. Følger man derimod tendenser i den mere empirisk funderede faglitteratur, så beskrives sorgens affektive dimension ofte mere uspecifikt. Mai-Britt Guldin fremhæver eksempelvis sorg som "*en følelse (der) findes i mange nuancer som fx tristhed, vemod, melankoli, tungsind, fortvivlelse, opgiveness, modløshed og meningsløshed.*" (Guldin, 2014, s. 26).

Jeg arbejder ud fra tesen, at en systematisk fænomenologisk undersøgelse af sorgens affektive dimension viser, at sorg er grundlæggende affektivt heterogen. Med *affektivt heterogen* mener jeg, at sorg ikke kan afgrænses til en specifik emotion eller en klynge af emotioner, der tilsammen konstituerer sorg som affektivt fænomen. Der er med andre ord ingen emotionelle komponenter, der er nødvendige for sorg som fænomenologisk kategori. Dette viser sig i min empiri – hvor der fokuseres på personer, som har oplevet tidligt forældretab – ved at der på tværs af alle case-personer ikke er en emotionel komponent, som går igen i alle cases. Dermed benægtes det ikke, at visse

specifikke emotioner, som f.eks. vrede og længsel, bredt set er dominante i sorgerfaringen, men nærmere pointeres det, at ingen af disse kan siges at være strukturelt nødvendige for, eller invariante i, sorgens erfaringsdimension.

Mere konkret er det min tese, at sorg i stedet skal forstås som *en bevægelse i et affektivt register* (Køster, 2017). Hermed mener jeg, at som fænomenologisk kategori er sorg bedst beskrevet som *en eksistentiel proces, hvis affektive dimension udgør en kontinuerlig bevægelse gennem et register af affekter over flere niveauer og gennem en potentielt uafgrænset tidshorisont*. For at præcisere hvad jeg mener med sorg som en bevægelse i et affektivt register, skal følgende punkter kort fremhæves:

- For det første henviser ideen om et affektivt register til, at den affektive dimension af vores erfaringer ikke kun skal forstås som emotioner, men at der er flere lag, og at alle disse ikke blot er påvirket i sorgprocessen, men også interagerer med hinanden.
- For det andet vil jeg hævde, at signifikante sorgprocesser oftest indebærer en eksistentiel modifikation i vores affektive register i den forstand, at tabserfaringen ændrer selve den sorgramte persons affektive erfaringsstruktur. Dette indebærer, at sorgen er en affektiv konstans og ikke kun en tilbøjelighed til momentane bølger af emotioner, som talen om *pangs of grief* kunne implicere.
- For det tredje hævder jeg, at bevægelsen gennem et sådan affektivt register (typer af affekter og emotioner, dynamik og intensitet) vil være afgørende bestemt af typen af tab (forældre, ægtefælle, barn etc.). Den affektive bevægelse, der er karakteristisk for det at miste en forælder, er altså typisk anderledes end den, der er karakteristisk for at miste en ægtefælle eller et spædbarn. På trods af den heterogenitet, der således karakteriserer den affektive dimension af sorgen, er det dog min påstand at det affektive register for bestemte tabstyper kan kortlægges med en vis grad af almenhed, og at der ligger en central forskningsmæssig opgave heri. I min forskning vil jeg fokusere på en kortlægning af bevægelser i det affektive register forbundet med tidligt forældretab (før 18 år).

3. Forældertab individuierer

Af Ditte Winther-Lindqvist

Jeg undersøger forældertab hos unge fra de nylige tabserfaringer, den akutte eller rå sorg, til den efterfølgende transition og tilpasning til en ny livssituation. Særligt interesserer jeg mig for, hvordan tabserfaringen påvirker de unges personlige historie (se fællestesen med Køster ovenfor). Jeg arbejder på et kultur- og udviklingspsykologisk grundlag i dialog med indsigter fra eksistensfænomenologien. Jeg hæfter mig derfor både ved de variationer i

fænomenet, som viser sig i de unges måde at sørge og leve på, såvel som ved de fællestræk, der synes at være involveret i forældertab i et ungdomsliv.

Tesen, jeg fremfører her, er, at mødet med døden individuerer. Det vil sige, at der opstår en kløft mellem den sorgramte og verden, hvor den sorgramte finder sig selv fundamentalt alene. De unge, der formår at re-etablere eller fastholde intimitet henover denne individueringskløft, vil trives bedre end dem, for hvem individueringen slår over i en mere permanent fremmedhed. Tesen bygger på ganske få møder med unge efterladte, der inden for de første 6 måneder efter tabet, fortæller om, hvad deres forælders død betyder for dem. De fortæller om en tilstand, hvor de er blevet kastet tilbage på sig selv: rå, nådesløst, endegyldigt. Denne radikale omvæltning efterlader dem alene med sig selv.

De unge beskriver en form for verdensfjernhed, verdensfremmedhed og afstand til andre. Individueringen kommer til udtryk på en række måder; i en vantro over for det ufatteligt skete, og over det endegyldige, irreversible ved tabet, som viser sig i den ordløshed, der knytter sig til den første tid. Den viser sig også i et større eller mindre udtalt behov for at være alene, og at de unge i disse stunder finder andres tilstedeværelse forstyrrende og belastende. Dernæst, og i forbindelse hermed, viser individueringen sig også i brudvise, distante fortællinger om tabet og omstændighederne omkring dødsfaldet. Fortællingerne bærer præg af minutøs detaljerighed i forhold til hvad der skete, i hvilken rækkefølge og hvordan – men uden en struktur, der indikerer prioritering mellem særligt væsentligt og mindre væsentligt. Ofte fortælles stærkt dramatiske begivenheder toneløst og i samme intensitet som helt triviale ting. Den fælles narrative struktur, som normalt hjælper os med at fortælle om vores livs begivenheder, ser ud til at være brudt ned, og mange tilkendegiver også direkte, at de ikke formår at fortælle om det på en måde, der er dækkende for hvordan de oplever det. Endelig viser individueringen sig i det sociale liv og i intimiteten med de tætte andre, hvilket både gælder i og uden for familien.

Mens man måske skulle tro, at de efterladte finder sammen i sorgen over at have mistet en fælles elsket person, så ser det snarere ud til at sorgen, set fra de unges perspektiv, splitter og tydeliggør forskellighed i relationer. Dette gælder i sorgens udtryksmåder, den sørgendes opfattelser af den døde, behov for at mindes og måder at mindes på. Det samme synes at gælde i jævnaldrende relationer, hvor de unge føler sig afkoblet fra og anderledes fra de jævnaldrende. Den unge er blevet revet ud af sin betryggede tilværelse og konfronteret med sin egen og andres individuelle eksistens (Heidegger 2014). Den erfaring kan de sjældent dele med de jævnaldrende. I denne tilstand tydeliggøres forskellene til andre på måder, der splitter snarere end samler. Hvordan individueringen forløber og sedimenteres i årene efter tabet, og hvorvidt der (gen)etableres intimitet til nære andre, bliver afgørende for, på hvilke måder, med hvilken styrke, og med hvilke konsekvenser tabet påvirker ungdomslivet og den unges personlige historie ind i voksenlivet.

4. Sorg er en fundamental følelse

Af Svend Brinkmann

Fra et eksistensfilosofisk perspektiv er sorgen et særligt væsentligt fænomen, fordi den optræder i skæringspunktet mellem de to helt store eksistentielle dramaer, nemlig menneskets forhold til henholdsvis døden og kærligheden. Sorgen findes der, hvor en elsket anden er død. Jeg arbejder ud fra tese om, at egentlig sorg derfor er en særlig menneskelig følelse, fordi det så vidt vides kun er mennesket, der kan have det forhold til døden og kærligheden, som sorgen forudsætter. Menneskets forhold til døden, som typisk viser sig gennem angsten, er et universelt menneskeligt vilkår (Becker, 2011). Mennesker erkender dødens realitet omkring femårsalderen, hvor de erhverver sig den nødvendige refleksionsevne og begrebslige viden, som andre arter ikke opnår. Det er på tværs af kultur, etnicitet og religion, at børn får en forståelse af døden som irreversibel, endelig og uundgåelig (Papadatos, 2015). Nogle ikke-menneskelige dyr ser ud til at have en rudimentær forståelse for døden, men jeg er enig med Archer, der forsker i sorg fra et evolutionært perspektiv og konkluderer, at det kun er mennesket, der, på et givet stadie i sin udvikling, kan forstå dødens betydning og derfor responderer anderledes end alle andre arter på et tab (Archer, 1999, s. 54). Mange dyr kan føle separationsstress, men kun mennesket kan føle sorg.

Også hvad angår kærlighed kan man argumentere for, at mennesket har en evne til at elske på en måde, der er dybere end hos ikke-menneskelige dyr, nemlig fordi menneskelig kærlighed angår enkeltindivider i deres partikularitet. Ifølge Jens Mammen har mennesket en særlig sans, som han kalder sansen for det konkrete (Mammen, 1996). Mennesker ved, at selv om to objekter i alle relevante henseender er fuldstændig identiske, er de stadig to forskellige genstande. Hvis f.eks. jeg har to enkroner fra 1975, der molekyle for molekyle er identiske, så kan jeg stadig have et følelsesmæssigt forhold til den ene, som jeg ikke har til den anden. Hvis jeg nu har fået den ene af min bedstemor – som et minde om det år, jeg blev født – så ville jeg givetvis blive trist og ærgerlig, hvis den blev væk. Og det ville ikke være nogen trøst, at jeg så havde en anden mønt fra samme år, for det var jo ikke den, min bedstemor havde givet mig. Det var ikke den mønt, som havde rejst gennem tid og rum fra min bedstemors pung og til min møntsamling.

Vi erkender ikke bare verden gennem vores sansning af tingenes overflader (hvilket Mammen kalder sansekategorier), men også gennem vores erkendelse af deres historiske dybde, hvor tingene altså ikke bare har kvalitative overfladeegenskaber, men også numerisk identitet, hvilket vil sige, at de er identiske med sig selv over tid og derved adskiller sig fra andre enkeltting, selv om disse måtte være kvalitativt identiske med dem (i dette tilfælde taler Mammen om udvalgs-kategorier). Den menneskelige sans er knyttet til erkendelsen af tingenes numeriske identitet og er selvfølgelig særlig væsentlig for vores forhold til andre personer. Selv om en elsket anden persons kvalita-

tive karakteristika ændrer sig – hvis den elskede bliver ældre, mere rynket og gråhåret – så er det stadig den samme person i numerisk forstand. Og den menneskelige kærlighed angår ikke bare summen af de kvalitative enkelt-egenskaber hos den anden, men derimod personen selv som en udelelig, partikulær helhed. Antagelig kan dyrene ikke elske på denne måde. Hvis en person på alle måder ser ud som hundens ejer (og lugter på samme måde, f. eks. hvis det er ejerens tvilling), da vil hunden formentlig være tilfreds med denne nye ejer, hvis den gamle er gået bort. Hunden har ikke den menneskelige sans for numerisk partikularitet, men er i sin omverdenserkendelse begrænset til tingenes mere overfladiske sansekategorier.

Til sammen giver den begrebslige forståelse af dødens realitet og muligheden for kærlighedsrelationer til partikulære andre et potentiale for at føle sorg. Dette kan kaldes en *fundamental følelse*, da den er konstituerende for menneskets måde at være selvfortolkende subjekt på (Brinkmann, 2018). Der er givetvis andre fundamentale følelser, der er særligt menneskelige (angst, skam og skyld kandiderer), men tesen her er, at sorgen har en særlig plads som fundamental følelse i menneskelivets eksistentielle drama, der fortæller noget afgørende om menneskets natur.

5. Sorg udspiller sig inden for en normativ horisont

Af Ester Holte Kofod

Den menneskelige eksistens adskiller sig fra øvrige arters ved vores kulturelt og normativt medierede forhold til os selv, hinanden, vores fortid, fremtid, liv og død. Herigennem udkrystalliserer den menneskelige sorg sig ved at være indlejret i kulturelle praksisser og forståelser, der på forskellige vis udgør mulighedsbetingelser for at begribe og forholde os til vores tab.

Hverken kulturer eller mentale fænomener kan forstås som entiteter med kausal agens, men må snarere forstås som processuelle fænomener, der forudsætter hinanden og udvikles i et gensidigt samspil. Når vi mister, er sorgen ikke blot en meningsløs, kausalt udløst mekanisme på samme måde, som en bakterie kan forårsage en lungebetændelse. Tvært imod udgør de tab, vi lider, *grunde* til at sørge, og disse grunde er indlejret i en kulturel, normativ horisont. Hvilke tab, vi oplever som betydningsfulde og legitime at sørge over, er i sig selv kulturelt medieret og forhandlet, hvilket blandt andet viser sig i de forskellige opfattelser og praksisser knyttet til graviditetstab og tidlig barnedød på tværs af historiske og kulturelle sammenhænge (Kofod & Brinkmann, 2017). Ud over de kulturelle forhandlinger om hvilke tab, der anses som legitime at sørge over, involverer sorg også normative reguleringer af hvem, der må eller forventes at sørge (sorghierarkier), hvor meget, hvor længe, hvordan og hvor man forventes eller tillades at sørge (følelsesregler), foruden samtaleregler og etikette knyttet til død, tab og sorg (Walter, 2001). Sorgen er desuden reguleret og medieret gennem en række institutio-

nelle sammenhænge, såsom arbejdsmarkedet, sundhedsvæsenet, og en lang række terapeutiske og semi-terapeutiske praksisser (sorggrupper etc.). Senest er der i Danmark indført sorgorlov til mænd, der mister et spædbarn, så fædre nu ligestilles med mødre ved spædbarnsdød.² Dette er et udtryk for en anerkendelse af, at fædre er ligeså legitimt sørgende som mødre, hvilket må forventes at få betydning for kulturelle forståelser såvel som individuelle erfaringer af mænds og kvinders sorg fremadrettet.

De normative rammer for at sørge forhandles løbende i de sociale udvekslinger mellem sørgende, deres netværk og i den bredere kultur. Erfaringer af tab og sorg er således uløseligt knyttet til sociokulturelle forestillinger om lykke, lidelse og det gode liv, hvilket uddybes i den følgende tese.

6. Samtidens lykkeideal intensiverer individuelle sorgerfaringer

Af Ester Holte Kofod

Hvor tesen om sorgens normativitet inviterer til nærmere undersøgelser af, hvordan sorg forstås og håndteres i forskellige historiske og sociokulturelle sammenhænge, er den næste tese mere postulerende og spekulativ i sin formulering. Kort sagt er den motiveret af en antagelse om, at sorgerfaringer i samtidens vestlige kulturer er betinget af et gennemgribende lykkeimperativ, hvor lykke ikke blot anskues som en ret, men en pligt, man forventes at leve op til (Bruckner, 2010). I denne kulturelle optik fremstår sorg og lidelse i tiltagende grad som uønskede og meningsløse tilstande, der truer individets ret og pligt til lykke. Den kulturelle jagt på lykke udmønter sig således i en tilsvarende besættelse af at eliminere lidelse gennem risikohåndtering, forebyggelse og intervention. Med Nikolas Roses ord, lever vi i en kultur, hvor “suffering is not to be endured but to be reframed by expertise, to be managed as a challenge and stimulus to the powers of the self” (Rose, 1996, s. 159).

Set i dette lys, er den omtalte sorgdiagnose et produkt af historisk udvikling, hvor lidelse i tiltagende grad konciperes som noget, der både *kan* og *burde* elimineres. Dette står i kontrast til religiøse såvel som eksistensfilosofiske perspektiver, hvor lidelse karakteristisk begribes som et uomgængeligt vilkår ved menneskelivet. Det betyder naturligvis ikke, at lidelse i sig selv er et gode, eller at al lidelse blot skal accepteres, men blot at der findes lidelse, der ikke kan elimineres. Dette fordrer, at vi forholder os kritiske til den kulturelle tendens til, at stadig flere lidelsesfulde erfaringer underkastes et diagnostisk blik. Den indeværende teses argument er, at samtidens lykkeideal og de dertilhørende bestræbelser på at eliminere lidelse, på paradoksalt vis kan intensivere og komplicere sorgen for efterladte i vores kultur. Når sorg hånd-

2 Se <https://www.borger.dk/familie-og-boern/Barsel-oversigt/Barsel-loenmodtagere/Barsel-spaedbarnsdoed>

teres som en interventionskrævende tilstand, indebærer det ikke blot adgang til anerkendelse og støtte, men også en risiko for marginalisering og sygeliggørelse af sørgende, der ikke kan eller vil leve op til samtidens lykkeideal. Som en af de efterladte mødre, jeg har interviewet i projektet, formulerer det:

Jeg vil have ro til at sørge. Jeg vil have respekt om mit tab og min sorg. Altså, ehm... Der har nok været tidspunkter, hvor jeg godt ville have noget ærefrygt, simpelthen, ikke også? 'Kan I SÅ stille op,' ikke også? ... Og jeg vil også gerne have psykologhjælp til det. Men jeg vil fanme ikke sygeliggøres.

Kontrasten mellem det gennemgribende lykkeideal og sorgens smerte kan gøre sidstnævnte ekstra tung at bære, al den tid sørgende implicit og eksplisit konfronteres med forventninger, de ikke er i stand til at indfri. Dette kan i værste fald føre til en ond cirkel, hvor omgivelsernes manglende accept af sorgen fører til isolation og ensomhed, hvorved sorgen intensiveres og så fremdeles. Formuleringen af tesen er bevidst sat på spidsen med henblik på at rette opmærksomheden mod, hvordan kulturelle forståelser af lykke og lidelse indgår i (men også aktivt udfordres af) sørgendes erfaringer. Tesen skal således ikke læses som en påstand om, at alle sorgerfaringer intensiveres af et altdominerende lykkeideal, men snarere skærpe vores opmærksomhed på sorgens mulighedsbetingelser i vores samtid, samt på hvordan sørgende både formes af og udfordrer disse betingelser.

7. Sorg kan ikke legitimt kaldes en psykisk sygdom eller en forstyrrelse *Af Svend Brinkmann*

En anden tese er, at sorg ikke legitimt kan kaldes en psykisk sygdom eller en forstyrrelse. Få er i tvivl om, at langvarig eller særlig intens sorg kan medføre psykiske lidelser som depression eller suicidal adfærd, men det er mere kontroversielt, at sorgen i sig selv skal kunne være en psykisk lidelse. Gennem undersøgelser af eksisterende teorier om, hvad psykiske forstyrrelser er, kan de eksisterende psykiatriske diagnoser for kompliceret sorg – og forslag til diagnoser – afvises som illegitime patologiseringer af sorg som eksistentielt fænomen (Brinkmann, i tryk/2018a). Den vel nok mest anerkendte teori om, hvad psykiske forstyrrelser helt alment er – Wakefields (1992) teori om *harmful dysfunction* – afviser f.eks., at vi skulle have grund til at tro, at sorg kan involvere en defekt psykologisk mekanisme, hvilket er teoriens ene kriterium for psykiske lidelser, hvorfor Wakefield selv afviser de eksisterende forslag til psykiatriske diagnoser for kompliceret sorg (Wakefield,

2013). Der er masser af gode grunde til at hjælpe mennesker i dyb sorg, men at denne hjælp gøres afhængig af en diagnostisk kategori kan siges at være problematisk. Det er påtrængende at undersøge samtidens kulturelle betingelser for den pågående patologisering af sorg: Er det en individualiseret, præstationsfokuseret lykkekultur, der søger at diagnosticere den lidelsesfulde sorg som en psykisk forstyrrelse? Hvilke andre måder kunne sorgen begribes på, som kunne give efterladte adgang til hjælp og støtte uden en diagnostisk kategori som adgangsbillet?

8. Man kan ikke forstå sorgens transformation til en diagnostisk kategori alene ved at se på psykiatriens udvikling som disciplin eller dertilhørende økonomiske interesser

Af Anders Petersen

Sorg bliver i stigende omfang betragtet som en lidelse, der kan behandles. Den indskrives sig dermed i samme kategori som depression, angst og opmærksomhedsforstyrrelser. På den baggrund rejser der sig et påtrængende sociologisk spørgsmål: Hvilke socio-strukturelle transformationer har muliggjort denne udvikling? Ligesom det forholder sig med depressionsdiagnosens stigende udbredelse (Ehrenberg, 2010; Petersen, 2016), så arbejder jeg ud fra en tese om, at man ikke kan forstå sorgens transformation til en diagnostisk kategori alene ved at se på psykiatriens udvikling som disciplin, der udvikler diagnostiske kategorier og nedskriver dem i manualer, eller på medicinalindustrien, som har interesse i at skabe endnu en behandlingskrævende lidelse. Det er også nødvendigt at undersøge de ændrede sociale regler og normer, som har muliggjort sorgens rejse fra hverdagens sociokulturelle verden og ind i en diagnostisk, medikaliseret, sfære. Dette sociologiske projekt stiller derfor spørgsmålet, hvad der i det senmoderne samfund understøtter denne udvikling? Empirisk undersøges dette ved hjælp af dokumentanalyse af historiske dokumenter (Duedahl & Hviid Jacobsen, 2010) – alt fra socio-medicinsk faglitteratur over trival- og populærlitteratur til internetmaterialer – hvor sorgens udviklingshistorie kan kobles til samfundsmæssige udviklingstendenser. I anknytning hertil anvendes hovedsageligt sociologiske samtidsdiagnoser, der søger at bestemme karakteren af det samfund, vi lever i. Mere specifikt er omdrejningspunktet følgende spørgsmål: Hvilke betingelser eksisterer der for at være menneske (social og individuelt) i den tid vi lever i? I tillæg til et fokus på de sociostrukturelle transformationer vil projektet forfølge et institutionelt spor og undersøge etnografisk, hvordan forskellige institutionelle praksisser forandres ved indførslen af en ny sorgdiagnose (Agar, 1980).

Konkluderende bemærkninger

I artiklen har vi forsøgt at optegne udviklingen i den psykologiske sorgforskning gennem de seneste årtier som en stadig indoptagelse af og adapteren til en kvantitativ og sundhedsorienteret forskningslogik. På denne baggrund har vi argumenteret for, at der også er behov for et bredere forskningsperspektiv, der specifikt ser på sorgens kulturelle og eksistentielle dimensioner, samt hvordan vi konkret tænker at Sorgens kultur skal træde ind i feltet. Selvom vores otte teser på ingen måde udtømmer de forskningsinteresser og intentioner, der vil guide vores arbejde gennem de kommende år, burde de give et produktivt indblik i profilen på de konkrete forskningsaktiviteter, der karakteriserer vores arbejde.

Samlet set, er det vores håb at kunne bidrage til både sorgforskningen og den offentlige debat med et bredere blik på sorgfænomenet og ved at bringe et større udtryksregister til at tale om sorg.

REFERENCER

- Agar, M. H. (1980). *The professional stranger : an informal introduction to ethnography*. New York: Academic Press.
- Archer, J. (1999). *The nature of grief : the evolution and psychology of reactions to loss*. [By]:[Forlag]
- Becker, E. (2011) [1973]. *The denial of Death*. London: Souvenir Press.
- Boelen, P. A., Bout, J. van den, Keijsers, J. O. S. de, & Hoijsink, H. (2003). Reliability and validity of the dutch version of the inventory of traumatic grief *Death Studies*, 27(3), 227-247.
- Boelen, P. A., & Bout, J. van den (2007). Complicated grief and uncomplicated grief are distinguishable constructs. *Psychiatry research*, 157(1), 311-314.
- Bowlby, J. (1998). *Loss: Sadness and depression*. [By]:Random House.
- Brinkmann, S. (2016). *Diagnostic cultures : a cultural approach to the pathologization of modern life*. Abingdon: Routledge.
- Brinkmann, S. (2018). The grieving animal: Grief as a foundational emotion. *Theory & Psychology*, 28(2), 193-207.
- Brinkmann, S., Brescó, I., Kofod, E.H., Køster, A., Overvad, A.T., Petersen, A., ... Winther-Lindqvist, D. (2018). The presence of grief: Research-based art and arts-based research on grief. *Qualitative Inquiry*. (Online First, 23. juli 2018)
- Brinkmann, S., & Kofod, E. (2017). Grief as an extended emotion. *Culture and Psychology*, [vol(nr)], [Sideangivelse].
- Bruckner, P. (2010). *Perpetual euphoria : on the duty to be happy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Calhoun, L. G., & Tedeschi, R. G. (2001). Posttraumatic growth: the positive lessons of loss. In R. A. Neimeyer (Red.), *Meaning reconstruction and the experience of loss*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Christensen, D. R., & Sandvik, K. (2015). Death ends a life not a relationship: timework and ritualizations at Mindet.dk. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 21(1-2), 57.
- Cullberg, J. (2008). *Krise og udvikling* (5. udg.). København: Hans Reitzels Forlag.

- Davidson-Nielsen, M., & Leick, N. (2001). *Den nødvendige smerte : om tab, sorg, og adskillelsesangst* (2. udg.). København: Gyldendal Uddannelse.
- Duedahl, P., & Hviid Jacobsen, M. (2010). *Introduktion til dokumentanalyse*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Ehrenberg, A. (2010). *Det udmattede selv : depression og samfund* (1. udg.). København: Informations Forlag.
- Engel, G. L. (1961). Is grief a disease? a challenge for medical research. *Psychosomatic Medicine*, [vol(nr)], [Sideangivelse].
- Faschingbauer, T. R., Devaul, R. A., & Zisook, S. (1977). Development of the Texas Inventory of Grief. *American Journal of Psychiatry*, 134(6), 696-698.
- Freud, S. (1957) [1917]. Mourning and melancholia. *The standart edition of the complete psychological works of Sigmund Freud: volume XIV (1914-1916): On the history of the psycho-analytic movement, papers on metapsychology an other works*. Oxford: Macmillan.
- Glick, I. O., Weiss, R. S., & Parkes, C. M. (1974). *The first year of bereavement*. New York: John Wiley.
- Guldin, M.-B. (2014). *Tab og sorg: en grundbog for professionelle*. København: Gyldendals Bogklubber.
- Heidegger, M. (2014). *Væren og tid/Being & Time*. Aarhus: Forlaget Klim.
- Jonsson, A., & Walter, T. (2017). Continuing bonds and place. *Death Studies*, 41(7), 406.
- Klass, D., Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (1996). *Continuing bonds: new understandings of grief*. Washington, DC: Taylor & Francis.
- Kofod, E. (2017). From morality to pathology: A brief historization of contemporary Western grief practices and understandings. *Nordic Psychology*, 69(1), 47-60.
- Kofod, E.H. & Brinkmann, S. (2017). Grief as a normative phenomenon: The diffuse and ambivalent normativity of infant loss and parental grieving in contemporary Western culture. *Culture & Psychology*, 23(4), 519-533.
- Køster, A. (2017). Personal history, beyond narrative: an embodied perspective. *Journal of Phenomenological Psychology*, 48, 163-187.
- Køster, A., & Winther-Lindqvist, D. (2018). Personal History and historical selfhood – the embodied and pre-reflective dimension. I: Valsiner, J. R., Alberto, [initialer] (Red.), *Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 101(2), 141-148.
- Lindemann, E. (1963). Symptomatology and management of acute grief. *Pastoral psychology*, 14(6), 8-18.
- Maciejewski, P. K., Maercker, A., Boelen, P. A., & Prigerson, H. G. (2016). “Prolonged grief disorder” and “persistent complex bereavement disorder”, but not “complicated grief”, are one and the same diagnostic entity: An analysis of data from the Yale Bereavement Study. *World psychiatry*, 15(3), 266-275.
- Mammen, J. (1996). *Den menneskelige sans: et essay om psykologiens genstandsområde* (3. udg.). København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Marris, P., & Bowlby, J. (1958). *Widows and their families*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Neimeyer, R. A. (2004). Research on grief and bereavement: evolution and revolution *Death Studies*, 28(6), 489-490.
- Papadatou, D. (2015). Childhood death and bereavement across cultures. I: Parkes, C. M., Laungani, P., & Young, B. (Red.), *Death and Bereavement Across Cultures*. London: Routledge.
- Petersen, A. F. (2016). *Præstationssamfundet*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Prigerson, H. G., Horowitz, M. J., Jacobs, S. C., Parkes, C. M., Aslan, M., Goodkin, K., ... Maciejewski, P. K. (2009). Prolonged grief disorder: Psychometric validation of criteria proposed for DSM-V and ICD-11. *PLoS medicine*, 6(8), [sideangivelse].
- Rose, N. (1996). *Inventing our selves: psychology, power and personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenblatt, P. C., Walsh, R. P., & Jackson, D. A. (1976). *Grief and mourning in a cross-cultural perspective*. New Haven: Human Relations Area Files.
- Shear, M. K., & Gribbin Bloom, C. (2017). Complicated Grief Treatment: An Evidence-Based Approach to Grief Therapy. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 35(1), 6-25.
- Stroebe, M., & Schut, H. (2015). Family matters in bereavement: Toward an integrative intra-interpersonal coping model. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6), 873-879.
- Stroebe, M. S., & Schut, H. (1999). The dual-process model of coping with bereavement: rationale and description. *Death Studies*, 23(3), 197-224.
- Stroebe, M. S., Schut, H. P., & Bout, J. van den (2013). *Complicated grief : scientific foundations for health care professionals*. New York, NY: Routledge.
- Valentine, C. (2006). Academic constructions of bereavement. *Mortality*, 11(1), 57-78.
- Valentine, C. (2013). Identity and Post-Mortem Relationships in the Narratives of British and Japanese Mourners. *The Sociological Review*, 61(2), 383-401.
- Wakefield, J.C. (2013). Is complicated/prolonged grief a disorder? Why the proposal to add a category of complicated grief disorder to the DSM-5 is conceptually and empirically unsound. In M. Stroebe, H. Schut, & J. van den Bout (Red.), *Complicated Grief: Scientific Foundations for Health Care Professionals* (pp. 99-114). London: Routledge.
- Walter, T. (2001). *On bereavement: the culture of grief* (Repr.). Philadelphia, PA: Open University Press.
- WHO (2018). ICD-11 Beta Draft (Joint Linearization for Mortality and Morbidity Statistics): 7B22 Prolonged Grief Disorder. Lokaliseret den 5. februar 2018, fra World Health Organization: <https://icd.who.int/dev11/f/en - /http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentity%2f1183832314>
- Worden, J. W. (1982). *Grief counselling and grief therapy: a handbook for the mental health practitioner* (3. udg.). New York: Springer.
- Wortman, C., & Silver, R. C. (2001). The myths of coping with loss revisited. I: Stroebe, M. S., Hanson, R., Stroebe W., & Schut, H. (Red.), *Handbook of bereavement research: consequences, coping and care* (405-429). Washington, DC: American Psychological Association.